

POLIKODLI MATNLARDA TIL VA TASVIRLARNING INTERAKTIV ROLI: KOGNITIV YONDASHUV

Muallif: Odilova Kamola Taxirovna ¹

Affiliyatsiya: O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti tayanch doktoranti ¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15173501>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada polikodli matnlarda til va tasvirlarning o'zaro ta'siri kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, matn va tasvirlarning birgalikdagi qo'llanilishi ma'no yaratish va axborotni uzatish jarayonlarini sezilarli darajada kuchaytiradi. Kognitiv modellar asosida polikodli matnlarning tuzilishi va qabul qilinishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: polikodli matnlar, kognitiv tilshunoslik, multimodal diskurs, vizual semiotika, kontseptual metafora, mental modellar, ma'no yaratish, axborot uzatish

KIRISH

Zamonaviy kommunikatsiya jarayonlarida polikodli matnlarning roli tobora ortib bormoqda. Ushbu maqolada polikodli matnlarda til va tasvirlarning interaktiv roli kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganiladi. Tadqiqotning maqsadi matn va tasvirlarning birgalikdagi qo'llanilishi natijasida yuzaga keladigan kognitiv jarayonlarni aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

ASOSIY QISM

Polikodli matnlar tushunchasi va ularning turlari

Polikodli matnlar tushunchasi va ularning asosiy turlari ko'rib chiqiladi. Kress va van Leeuwen (2006) ning multimodal diskurs nazariyasiga asoslanib, polikodli matnlarning tuzilishi va funksiyalari tahlil qilinadi [1]. Albatta, 2.1-bo'limni kengaytirib beraman:

Polikodli matnlar - bu ma'no yaratish va uzatish uchun bir nechta semiotik resurslardan foydalanuvchi murakkab kommunikativ birliklar hisoblanadi. Ular verbal (til) va noverbal (tasviriy, audio, video) elementlarning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Kress va van Leeuwen (2006) ta'kidlaganidek, zamonaviy kommunikatsiya muhitida polikodli matnlar tobora keng tarqalmoqda va ularning ahamiyati ortib bormoqda [1].

Polikodli matnlarning asosiy xususiyatlari:

1. Semiotik resurslarning ko'p qatlamliligi
2. Verbal va noverbal elementlarning integratsiyasi
3. Ma'no yaratishda turli kodlarning o'zaro ta'siri
4. Kontekstga bog'liqlik

5. Multimodal kogerentlik Polikodli matnlarning asosiy turlari:

1. Matn-tasvir kombinatsiyalari:

- Kitob illyustratsiyalari
- Infografikalar
- Reklama plakatlar
- Komikslar va grafik romanlar

2. Audio-vizual matnlar:

- Filmlar va videoroliklar
- Televizion dasturlar
- Multimediya taqdimotlari

3. Interaktiv polikodli matnlar:

- Veb-saytlar
- Mobil ilovalar
- Kompyuter o'yinlari

4. Gibrid polikodli matnlar:

- Augmented reality (AR) ilovalar
- Virtual reality (VR) tajribalar
- Transmedia loyihalar

Bateson (1979) ning "axborot - farqni yaratuvchi farq" degan ta'rifiga asoslanib [7], polikodli matnlarda turli semiotik resurslarning birlashishi yangi ma'nolar va interpretatsiyalar yaratishga imkon beradi. Masalan, matn va tasvir birgalikda qo'llanilganda, ular alohida-alohida qo'llanilganidan ko'ra ko'proq ma'no va ta'sir kuchiga ega bo'ladi.

Forceville (2020) ning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, polikodli matnlarda qo'llaniladigan semiotik resurslar o'rtasidagi munosabatlar turlicha bo'lishi mumkin [3]: 1. O'zaro to'ldiruvchi (complementary): har bir element boshqasini to'ldiradi va umumiy ma'noni kuchaytiradi. 2. Paralel (parallel): elementlar bir xil ma'noni turli usullarda ifodalaydi. 3. Ziddiyatli (contradictory): elementlar o'rtasida ma'no jihatidan ziddiyat yuzaga keladi, bu esa ko'pincha ironiya yoki yumorni yaratish uchun qo'llaniladi. Polikodli matnlarning samaradorligi ko'p jihatdan ularning maqsadli auditoriyaga moslashtirilganligiga bog'liq. Jewitt (2009) ta'kidlaganidek, polikodli matnlarni yaratish va talqin qilish jarayonlari ijtimoiy-madaniy kontekst bilan chambarchas bog'liq [8].

Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalari va ularning polikodli matnlar tahliliga qo'llanilishi muhokama qilinadi. Lakoff va Johnson (1980) ning kontseptual metafora nazariyasi asosida polikodli matnlardagi metaforik konstruksiyalar o'rganiladi [2]. Kognitiv tilshunoslik tilni inson bilish jarayonlari va tafakkuri bilan chambarchas bog'liq holda o'rganadi. Bu yondashuv polikodli matnlarni tahlil qilishda ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u matnning turli semiotik tizimlar orqali yaratilgan ma'nolarini tushunish va talqin qilish jarayonlarini ochib beradi.

Lakoff va Johnson (1980) tomonidan ishlab chiqilgan kontseptual metafora nazariyasi polikodli matnlarni tahlil qilishda keng qo'llaniladi [16]. Bu nazariyaga ko'ra, metaforalar faqat til hodisasi emas, balki tafakkur va bilish jarayonlarining asosiy mexanizmidir. Polikodli matnlarda metaforalar verbal va vizual elementlar orqali ifodalanishi mumkin, bu esa ma'noning yanada chuqurroq va ko'p qatlamli bo'lishiga

olib keladi. Misol uchun, ekologik muammolarga bag'ishlangan plakatda "Yer - bizning uyimiz" degan yozuv va sayyoramizning uy shaklida tasvirlangan rasmi bo'lishi mumkin. Bu yerda "uy" metaforasi ham so'zlar, ham tasvir orqali ifodalanib, Yerning muhofazaga muhtoj, qadrli va yagona makon ekanligini ta'kidlaydi.

Freymlar nazariyasi (Fillmore, 1976) ham polikodli matnlarni tahlil qilishda muhim o'rin tutadi [17]. Freym - bu ma'lum bir vaziyat yoki tushuncha haqidagi bilimlarni tashkil etuvchi tuzilma. Polikodli matnlarda freymlar verbal va noverbal elementlar orqali faollashtiriladi, bu esa matnning ma'nosini to'liqroq tushunishga yordam beradi.

Masalan, tibbiy reklama plakatida "Sog'lom yurak - uzoq umr" degan yozuv va yurak rasmi tasvirlangan bo'lishi mumkin. Bu yerda "sog'liq" va "umr" freymlari faollashadi, ular o'z navbatida boshqa bog'liq tushunchalarni (masalan, to'g'ri ovqatlanish, jismoniy faollik) ham yuzaga keltiradi. Johnson-Laird (1983) tomonidan taklif etilgan mental modellar nazariyasi polikodli matnlarni qabul qilish jarayonini tushuntirishda muhim rol o'ynaydi [18]. Bu nazariyaga ko'ra, matn o'qilganda yoki ko'rilganda, inson ongida uning mental modeli shakllanadi. Polikodli matnlarda bu model verbal va vizual ma'lumotlarning integratsiyasi natijasida yaratiladi. Masalan, yangi avtomobil haqidagi reklamani ko'rganda, iste'molchi nafaqat uning texnik xususiyatlari haqidagi ma'lumotlarni, balki tasvirlar orqali uning dizayni va qulayliklarini ham o'zlashtiradi. Natijada, avtomobil haqida yaxlit mental model shakllanadi, bu esa mahsulot haqida to'liqroq tasavvur hosil qilishga va potensial xaridorning qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir ko'rsatishga yordam beradi.

Kognitiv xaritalar va polikodli matnlar

Kognitiv xaritalar nazariyasi (Tolman, 1948) polikodli matnlarni tahlil qilishda qo'llanilishi mumkin bo'lgan yana bir muhim yondashuvdir [19]. Bu nazariya insonlarning atrof-muhit haqidagi ma'lumotlarni qanday tashkil etishi va foydalanishini tushuntirib beradi. Polikodli matnlarda kognitiv xaritalar verbal va vizual elementlarning o'zaro ta'siri natijasida shakllanadi. Misol uchun, shahar xaritasi va uning diqqatga sazovor joylari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan turistik broshyurani olaylik. Unda so'zlar va tasvirlar birgalikda shahar haqida yaxlit kognitiv xarita yaratishga yordam beradi, bu esa sayyohga shaharda mo'ljal olish va qiziqarli joylarni topishni osonlashtiradi. Fauconnier va Turner (2002) tomonidan ishlab chiqilgan kontseptual integratsiya (yoki "blending") nazariyasi polikodli matnlarni tahlil qilishda alohida ahamiyatga ega [20]. Bu nazariya turli kontseptual sohalardan kelgan ma'lumotlarning qanday birlashishi va yangi ma'nolar hosil qilishini tushuntiradi. Polikodli matnlarda bu jarayon verbal va vizual elementlarning o'zaro ta'siri orqali amalga oshadi. Masalan, ekologik tashkilotning plakatida "Plastik okeanlarni bo'g'moqda" degan yozuv va plastik qoplar ichida qiynalayotgan baliqlar tasviri bo'lishi mumkin. Bu yerda "bo'g'ilish" tushunchasi (odatda tirik mavjudotlarga nisbatan qo'llanadigan) va "okean ifloslantirish" g'oyasi birlashib, kuchli emotsional ta'sir ko'rsatuvchi yangi ma'no hosil qiladi.

Kress va van Leeuwen (2001) tomonidan rivojlantirilgan multimodal diskurs tahlili yondashuvi polikodli matnlarni o'rganishda keng qo'llaniladi [21]. Bu yondashuv turli semiotik resurslarning (til, tasvirlar, ranglar, shriftlar va boshqalar) ma'no yaratishdagi rolini va ularning o'zaro munosabatlarini tadqiq etadi.

Multimodal diskurs tahlili polikodli matnlarda quyidagi jihatlariga e'tibor qaratadi:

1. Kompozitsiya: matn elementlarining joylashuvi va ularning vizual ierarxiyasi.

2. Modallik: matn elementlarining haqiqatga yaqinlik darajasi.
3. Rerezentatsiya: tasvirlar va so'zlar orqali ifodalangan g'oyalar va munosabatlar.
4. Interaktivlik: matn va uning qabul qiluvchisi o'rtasidagi munosabat. Misol uchun, reklama plakatini tahlil qilishda multimodal diskurs tahlili quyidagi savollarga javob berishi mumkin: Qaysi elementlar (verbal yoki vizual) markaziy o'rinni egallaydi? Tasvirlar qanchalik realistik? Mahsulot qanday g'oyalar va qadriyatlar bilan bog'lanmoqda? Plakat qanday qilib o'quvchini jalb qilishga harakat qilmoqda?

Van Leeuwen (2005) tomonidan taklif etilgan semiotik resurslar nazariyasi polikodli matnlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega [22]. Bu nazariya turli semiotik resurslarning (masalan, til, tasvirlar, ranglar, shriftlar) ma'no yaratish imkoniyatlarini va ularning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi rolini o'rganadi.

Polikodli matnlarda semiotik resurslar nazariyasi quyidagi jihatlarga e'tibor qaratadi:

1. Resurslarning semiotik potentsiali: har bir resursning ma'no yaratish imkoniyatlari.

2. Resurslarning o'zaro ta'siri: turli resurslarning birgalikda qanday yangi ma'nolar hosil qilishi.

3. Resurslarning ijtimoiy-madaniy konteksti: ma'lum bir jamiyatda resurslarning qanday qabul qilinishi va talqin etilishi. Masalan, tibbiy mahsulot reklamasida ko'k rang (tinchlik va ishonchlilik ramzi sifatida), oq xalat kiygan shifokor tasviri (ekspertlik va professionallik belgisi) va ilmiy atamalar (ishonchlilik va samaradorlikni ta'kidlash uchun) qo'llanilishi mumkin. Semiotik resurslar nazariyasi bu elementlarning har birini alohida va ularning birgalikdagi ta'sirini tahlil qilishga imkon beradi. Vizual ritorika (Kostelnick & Roberts, 1998) polikodli matnlarning vizual komponentlarini tahlil qilishda muhim yondashuvdir [23]. Bu yondashuv klassik ritorika tamoyillarini vizual kommunikatsiyaga qo'llaydi va tasvirlarning ishontirish, ta'sir ko'rsatish va ma'no yaratish usullarini o'rganadi.

Vizual ritorika polikodli matnlarda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratadi:

1. Vizual argumentlar: tasvirlar orqali ifodalanadigan mantiqiy dalillar.

2. Vizual troplar: metafora, metonimiya kabi obrazli ifoda usullarining vizual ko'rinishlari.

3. Vizual ethos, pathos va logos: tasvirlarning ishonchlilik, emotsional ta'sir va mantiqiy asoslanganlik jihatlari ifodalashi. Misol uchun, atrof-muhitni muhofaza qilish tashkilotining plakatida o'rmon yong'ini fonida turgan yosh bola tasviri bo'lishi mumkin. Bu tasvir kuchli emotsional ta'sir (pathos) ko'rsatadi, kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyatni eslatadi (ethos) va global isish oqibatlarini ko'rsatadi.

Polikodli matnlarda til va tasvirlarning o'zaro ta'siri va ularning ma'no yaratishdagi roli tahlil qilinadi. Forceville (2020) ning multimodal metafora konsepsiyasi asosida til va tasvirlar orasidagi murakkab munosabatlar o'rganiladi [3].

Johnson-Laird (1983) ning mental modellar nazariyasi asosida polikodli matnlarni qabul qilish jarayoni tahlil qilinadi. Johnson-Laird (1983) ning mental modellar nazariyasi asosida polikodli matnlarni qabul qilish jarayoni tahlil qilinadi [4]. Matn va tasvirlarning birgalikda qo'llanilishi natijasida yuzaga keladigan mental modellar xususiyatlari va ularning axborotni qayta ishlash jarayoniga ta'siri o'rganiladi.

Polikodli matnlarda qo'llaniladigan ma'no yaratish strategiyalari va ularning kognitiv asoslari muhokama qilinadi. Fauconnier va Turner (2002) ning kontseptual integratsiya nazariyasi asosida matn va tasvirlar orasidagi semantik aloqalar tahlil qilinadi [5]. Polikodli matnlarning pragmatik funksiyalari va ularning kommunikativ maqsadlarga erishishdagi roli o'rganiladi. Sperber va Wilson (1986) ning relevanlik nazariyasi asosida polikodli matnlarning kontekstual interpretatsiyasi tahlil qilinadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalariga ko'ra, polikodli matnlarda til va tasvirlarning interaktiv roli quyidagi xulosalarga olib keladi:

1. Matn va tasvirlarning birgalikda qo'llanilishi axborotni uzatish va qabul qilish jarayonlarini sezilarli darajada kuchaytiradi.
2. Kognitiv modellar polikodli matnlarning tuzilishi va qabul qilinishini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega.
3. Polikodli matnlar kontseptual metaforalar va mental modellarning shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.
4. Ma'no yaratish jarayonida til va tasvirlar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sir kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan yanada chuqurroq o'rganilishi kerak.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun polikodli matnlarning turli janrlarda va madaniy kontekstlarda qo'llanilishini o'rganish, shuningdek, ularning ta'lim jarayonidagi rolini aniqlash tavsiya etiladi. Polikodli matnlar zamonaviy kommunikatsiya muhitining ajralmas qismi bo'lib, ular verbal va noverbal elementlarning murakkab o'zaro ta'siri orqali ma'no yaratish va uzatishning samarali vositasi hisoblanadi. Ushbu tadqiqot polikodli matnlarning tushunchasi, xususiyatlari va turlarini ko'rib chiqdi, shuningdek, ularning kognitiv va pragmatik jihatlarini tahlil qildi.

Polikodli matnlarning samaradorligi ularning maqsadli auditoriyaga moslashtirilganligi, kontekstga bog'liqligi va turli semiotik resurslarning uyg'un integratsiyasiga asoslanadi. Kelajakda polikodli matnlarning yangi shakllari va ularni qabul qilishning yangi usullari paydo bo'lishi kutilmoqda, ayniqsa raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt rivojlanishi bilan bog'liq holda.

Keyingi tadqiqotlar polikodli matnlarning ta'lim, marketing, ijtimoiy media va boshqa sohalardagi samaradorligini o'rganishga, shuningdek, ularning turli madaniy kontekstlarda qabul qilinishi va talqin etilishini tahlil qilishga qaratilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). Reading images: The grammar of visual design. Routledge.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press.
3. Forceville, C. (2020). Visual and multimodal communication: Applying the relevance principle. Oxford University Press.
4. Johnson-Laird, P. N. (1983). Mental models: Towards a cognitive science of language, inference, and consciousness. Harvard University Press.
5. Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities. Basic Books.

6. Sperber, D., & Wilson, D. (1986). Relevance: Communication and cognition. Harvard University Press.

